

УДК 347.971.99 (477)

Л.М. Москвич, канд. юрид. наук, доцент
Національний університет «Юридична
академія України імені Ярослава
Мудрого», м. Харків

ПОНЯТТЯ І ЗМІСТ ЕФЕКТИВНОСТІ СУДОВОЇ СИСТЕМИ

Традиційно в правознавстві наукове дослідження прийнято розпочинати з визначення ключового поняття, тобто з установлення перш за все його сутності, виокремлення специфіки. Кожне явище характеризується наявністю певного змісту й обсягу. До змісту поняття входять основні суттєві ознаки явища. Якщо всі вони виокремлені правильно, то їх буде достатньо для формулювання його дефініції. Достатність і необхідність ознак, використаних як основний зміст, можна вважати критеріями точності поняття.

У теорії правознавства не існує одностайного, допустимого для всіх галузей знань тлумачення терміна «ефективність», яким оперують у дуже широкому спектрі, як-от: ефективність права (С.С. Алексєєв, Д.О. Керимов, Ф.М. Фаткуллін, Л.Д. Чуликін), закону (В.М. Кудрявцев), правового виховання (В.В. Головченко), правозастосовних актів (В.В. Лазарев), покарання (Ю.О. Костанов, Т.Ю. Погосян, О.М. Яковлев, М.Д. Шаргородський, І.І. Кар-

пець), правосуддя (І.Л. Петрухін, Г.П. Батуров, Т.Г. Морщакова, А.В. Цихоцький). Але й немає жодної праці, в якій було б здійснено комплексний аналіз ефективності такого соціально-правового явища, як судова система. Даний факт викликає додаткові труднощі при вивченні цього питання, що робить доцільним уточнення розглядуваної категорії з урахуванням особливостей правової доктрини й наукових досягнень у цьому напрямку. Саме зазначене і є метою написання цієї статті.

Термін «ефективність» є вихідним при з'ясуванні соціального результату буття того чи іншого явища взагалі й державно-правових реалій, зокрема. Разом із тим, незважаючи на значну кількість існуючих досліджень проблем ефективності державно-правових явищ, категорія «ефективність» виявилася недостатньо вивченою правознавцями, не сформульовано також однозначної відповіді на запитання, що таке ефективність правової

категорії, явища чи структури? Оскільки кожен науковець намагається доповнити дефініцію новими, з його точку зору, важливими складниками, кількість тлумачень, як правило, сягає декілька десятків. У цьому контексті важливо зрозуміти, що будь-який підхід до визначення ефективності правового явища має враховувати той факт, що останнє охоплює широке розмаїття соціальної дійсності, де все переплетено, де домінують дифузійні процеси об'єктивної реальності. Ось чому судження про самі правові явища надзвичайно багатогранні, як і сама соціальна дійсність. А оскільки вона весь час перебуває в русі, змінюючись на вимоги часу, то і юридичне поняття не може бути постійним, значить, не можна вести мову про хибність тієї чи іншої позиції науковця стосовно визначення терміна «ефективність», а робити поправку на конкретний час, відрізок соціальної реальності, за умов якої формулювалося це трактування. Як справедливо зазначив Д.О. Керимов, якщо об'єктивна правова дійсність постійно розвивається і змінюється, якщо процес руху правових явищ відбувається в боротьбі протиріч і має за результат ліквідацію старого й виникнення нового, то юридичним поняттям, щоб правильно відбивати цю дійсність,

належить бути всебічними, гнучкими, рухомими, здатними змінюватися, т.с. єдиними в протилежностях [3, с. 70].

На підставі змістовного аналізу використаних у правознавстві специфічних ознак для формулювання поняття «ефективність» спробуємо виокремити його сутність для застосування до судової системи. Розуміння ефективності взагалі і ефективності правового явища, зокрема, часто ототожнюється з терміном «ефект». Для з'ясування змісту категорії «ефективність» доцільно провести диференціацію зазначених термінів. На перший погляд не зовсім зрозуміло: це різні поняття чи різні визначення одного явища. Намагання підкреслити їх близькість за смислом пояснюється насамперед тим, що ці слова мають однаковий корінь – ефект. Однак на підтвердження того, що висновок про їх тотожність не є безумовним, можна навести такий приклад: слова «суд» і «осудність» мають спільний корінь «суд-», проте вони мають зовсім різне значення, а їх зв'язок достатньо умовний.

Акцентуючи увагу на відмінності термінів «ефект» і «ефективність», фахівці правильно відмічають, що слово «ефективність» означає *якісно позитивну властивість всієї системи дій*, «ефект» характеризує переважно

наслідок якихось конкретних дій [2, с. 18]. Як уточнює І.Л. Петрухін, не кожен ефект є ефективним: може бути ефект лише соціально корисний, близький до цілі [5, с. 182]. На нашу думку, дана теза є не зовсім влучною. Адже ефект є результатом певної дії і не є самостійним показником її реалізації, явищем свого функціонального призначення, а категорія «ефективність» становить собою ознаку дії, є показником функціонально самостійного явища. Ефективність, згідно з тлумачним словником української мови є поняттям, що характеризує здатність об'єкта викликати ефект. Ефект же – це результат, наслідок яких-небудь причин, сил, дій, заходів тощо [1, с. 358].

Відмітимо, що ефект не залежить від мети й не обов'язково є наслідком функції явища, тобто він виникає і щодо простих, звичайних, а не лише основних напрямків дії якогось явища. Кожен із зазначених понять має власні критерії оцінки, показники. Однак, якщо для виміру ефективності важливі задані умови виявлення якостей предмета, то для опису ефекту цього не вимагається. При цьому останній не є величиною, яка не дозволяє його визнати мірою (ознакою), на відміну від ефективності.

За висловом В.В. Головенка, «на відміну від ефективності, ефект може бути як позитивним

(корисним), так і негативним (шкідливим)» [2, с. 18]. Зауваження вбачається справедливим, але деякі науковці, на нашу думку, роблять із цього помилкові висновки, виокремлюючи таке поняття, як «негативна ефективність», яка віддаляє від наміченої цілі функціонування явища, інституту тощо [7, с. 54]. Ми не заперечуємо, що будь-яке явище може бути корисним, нейтральним, шкідливим або, наприклад, економічним, не-економічним чи збитковим. Але, як уже зазначалося, така його властивість, як ефективність, може бути визначена через співвідношення результату дії й наміченої мети. Поняття ж «негативна ефективність» характеризує брак ефективності взагалі й не містить ніякого змістовного навантаження, цінності в контексті дослідження ефективності судової системи.

На початку введення терміна «ефективність» в науковий обіг правознавці дуже часто ототожнювали його з такими, як «оптимальність», «правильність», «обґрунтованість», «доцільність». Найбільш поширеним, виробленим сучасною правовою думкою є таке формулювання поняття «ефективність» — це *властивість державно-правового явища, що за певних умов забезпечує досягнення останнім соціально корисних цілей.*

Ефективність судової системи залежить від певних об'єктивних і суб'єктивних умов, які визначаються характером її взаємозв'язків у середовищі функціонування. Оскільки ці взає-мозв'язки є надзвичайно різноманітними, то й умовами ефективності виступають різні чинники, які можна поділити на 3 блоки. Це умови: (а) що впливають на державну діяльність у цілому (економічні, ідеологічні, політичні, культурні та ін.); (б) що стосуються стану законодавства та його реалізації; (в) пов'язані з правосвідомістю громадян та особистісними характеристиками суддівського корпусу. Разом із тим кожен із цих блоків – це система, що складається з багатьох умов, що стосуються як самої судової системи, так і середовища її функціонування і процесу правозастосування [6, с. 157].

Ґрунтуючись на вищевикладеному, можемо запропонувати наступне розуміння сутності правової конструкції «ефективність судової системи».

1. Ефективність судової системи є оціночною правовою категорією, оскільки: (а) характеризує властивість такого державно-правового явища, як судова система, і (б) за її допомогою визначається рівень функціональності судової системи в динаміці. Спрямування

оцінки ефективності судової системи визначається функціями останньої.

2. Ефективність судової системи визначається співвідношенням цілі її утворення й результатом її функціонування. Що стосується цього положення, існують певні спірні моменти, які потребують уточнення. Справа в тому, що й ціль, і результат об'єктивно є суттю явища, тому вони не охоплюються безпосередньо змістом поняття «ефективність судової системи». Містити вказівку на свою ціль судова система може, але тоді ця мета, як ідеально визначений її стан, знаходиться поза межами її змісту: адже вона завжди спрямовує, а результат отримується, а тому вони ніколи не зможуть стати внутрішньою властивістю цієї системи. Уже із цієї причини ефективність не можна розглядати одночасно і як властивість судової системи, і як співвідношення цілі й результату. Жодна внутрішня властивість, у тому числі й ефективність, не може розглядатися як співвідношення з іншими зовнішніми явищами; вона лише має вираз у такому відношенні. Співвідношення цілі й результату – не є суттю ефективності судової системи, а можливий шлях її зміни. Поняттям «ефективність судової системи» фіксується її певна внутрішня властивість, точні-

ше, її спроможність здійснити реальний благодійний вплив на певні правовідносини, внаслідок чого розв'язується соціальний конфлікт і досягається соціальна справедливість. Цим пояснюється наша пропозиція розрізняти верхню й нижню межі ефективності судової системи. Верхня – це повне співпадіння результатів її функціонування й заявленої мети (в такому випадку можна вести мову про оптимальність діючої судової системи), але це практично неможливо через вплив різних протидіючих чинників, що зумовлено в першу чергу відкритістю судової системи. Нижня межа її ефективності – це той поріг останньої, за яким вона втрачає свою оптимальність, стає менш керованою і, зрештою, втрачає сенс свого існування.

Для з'ясування змісту ефективності судової системи доцільно дослідити питання мети й результату її функціонування.

Мета судової системи. Оскільки цілі судової системи співпадають з інтересами суб'єктів права, важливим завданням дослідження в галузі ефективності цієї системи є визначення цих інтересів й конкретизація їх змісту, характеру й пріоритетності. У науковій правовій літературі побудована ієрархія цілей (або так зване дерево цілей правосуддя), яка

поділяється на 3 рівні. Це цілі (а) суб'єктів судочинства, (б) правосуддя як виду специфічної державної діяльності і (в) загальні для судової системи [5, с. 72-81; 6, с. 152].

Нормативне закріплення цілі судової системи в українському законодавстві має декілька проявів. Спираючись на аналіз конституційних норм, можемо стверджувати, що її мета – забезпечити розгляд і вирішення правових конфліктів в судовому порядку. Категорія «правовий конфлікт», безумовно, не охоплює всього спектру правових станів, виникнення яких у суспільстві потребує судового вивчення й судової оцінки, однак її застосування цілком можливе, оскільки навіть безконфліктне правове становище, що потребує юридичної оцінки суду (наприклад, деякі справи окремого провадження), умовно можна назвати правовим конфліктом.

Зазначене положення конкретизується в процесуальному законодавстві. Зокрема, аналіз норм чинного ЦПК України дає підстави визначити ціль судової системи — створення умов справедливого, неупередженого і своєчасного розгляду й вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або спірних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів осіб юридичних,

інтересів держави. Інакше кажучи, вказується не лише на якість судового розгляду (справедливий, неупереджений і своєчасний), а й на кінцевий результат функціонування всієї системи — захист прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб або держави. Виходячи зі змісту статей 2, 48, 142 і 148 КПК України зазначимо, що в кримінальному судочинстві метою функціонування судової системи є не лише захист чи охорона прав, а й розкриття злочину, викриття і притягнення до кримінальної відповідальності винних, установлення істини по справі. З наведених положень можна зробити висновок, що законодавець ототожнює поняття «цілі», «завдання» й «результат функціонування судової системи».

Ґрунтуючись на тому, що ефективність означає ознаку дії і що вона прямо пропорційна ступеню досягнення бажаного результату, можемо припустити її тісний взаємозв'язок з функціональним призначенням явища, що визначається такою якістю, як ефективність. Функціональне призначення судової системи зумовлено наявністю *суспільної потреби в розв'язанні конфліктів*, викликаних зіткненням конфронтуючих інтересів членів суспільства. З погляду філософських категорій «причина» й «наслідок» у співвідношенні

«соціальний конфлікт – судовий спір» перший виступає причиною, другий – наслідком. Отже, призначення суду – розв'язання конфліктів, розгляд (вирішення по суті) позовів. Ця соціальна функція існувала завжди, тому що вона необхідна в будь-якому співтоваристві (колективі) людей як діяльність третьої сторони, яка спроможна неупереджено й авторитетно розв'язати ситуацію. У цьому розумінні можна сказати, що суд – це явище, що існує поза часом і цивілізацією.

Якщо розвинути ідею соціального підходу до з'ясування сутності судової системи, тобто визначити мету останньої через її соціальну спрямованість, можна окреслити основне функціональне призначення інституту суду: це загально визнаний (легітимний) спосіб об'єктивного, справедливого для конфліктуючих сторін вирішення соціальних конфліктів. Значить, ефективність судової системи можна представити пропорційним співвідношенням загальної кількості існуючих конфліктних ситуацій у суспільстві до кількості тих, що передані на розгляд суду. Іншими словами, ефективність судової системи може бути оцінена з позиції її легітимності, як упевненість громадян у справедливості судової процедури розв'язання спору. Звісно, такий підхід до розуміння досліджува-

ного явища матиме певні труднощі щодо оцінки. Можна вважати його дещо новелістичним, але маючим право на існування.

Крім нормативного й соціального погляду на з'ясування мети функціонування судової системи, може бути застосовано *підхід з позиції теорії управління (адміністративний)*, який дозволить розглянути суд як самодостатню організацію, створену задля надання від імені держави *судових послуг*. У цьому контексті доцільно навести нестандартну, але цікаву думку Е.М. Мурадьян, що призначення судової влади щодо громадянського суспільства в ідеалі можна трактувати як юридичне обслуговування з наданням судових послуг суб'єктам права (персоніфіковано й неперсоніфіковано) [4, с. 7]. Застосування такого підходу дозволяє поглянути на ефективність не як на відношення або оцінку. У данному разі ефективність судової системи буде представлена як висновок (оцінка) споживача послуг останньої, зроблений на підставі аналізу власних відчуттів, що склалися в процесі їх взаємовідносин, або як результат оцінки якості цих послуг за різними критеріями.

На відміну від попередніх двох, *адміністративний підхід* дозволяє побудувати модель оцінки ефективності судової

системи із залученням не тільки кількісних, а й якісних критеріїв.

Результат функціонування судової системи. З огляду на зазначені вище позиції можна виокремити такі очікувані результати функціонування судової системи: (а) постановлення законного і справедливого судового рішення (нормативний підхід), (б) досягнення соціальної справедливості (соціальний підхід) і (в) реалізація права на судовий захист (адміністративний підхід).

До умов ефективності судової системи належать: (а) раціональна організація судової системи; (б) досконала законодавча база; (в) додержання принципу поділу влади щодо зовнішнього позиціонування судової системи; (г) високий рівень правової культури суспільства й суб'єкта судових правовідносин; (д) професіоналізм суддівського корпусу й компетентність його службового персоналу; (е) узгодженість функціонування судової системи з діяльністю інших механізмів соціального контролю; (ж) безумовне і своєчасне виконання судового рішення.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що відкритість судової системи зумовлює її зміст, який складається із сукупності правовідносин між окремими суб'єктами: починаючи від осіб, які звертаються до суду і які беруть участь у судовому процесі

й закінчуючи органами, на яких покладено виконання судових рішень. Тому можна стверджувати, що оцінка ефективності судової системи певною мірою залежать від індивідуального досвіду цих суб'єктів, отриманого в процесі їх взаємовідносин із судовою системою. Але, на жаль, у юридичній літературі такому аспекту, як ефективність судової системи, не приділено належної уваги, хоча це дуже важливо для визначення змісту досліджуваного поняття. Суб'єкт оцінювання може абстрагуватися щодо оцін-

ки ефективності судового механізму розв'язання спорів лише в певних межах, оскільки сам, будучи частиною останнього, відчуває на собі його дію. Він, звичайно, займає своє місце в суспільстві, будучи членом якої-небудь групи. Залежно від того, наскільки функціонування цієї системи задовольняє інтереси соціальної групи, до якої входить зазначений суб'єкт, настільки підвищиться позитивна оцінка судового механізму розв'язання правового спору в цілому й ефективності судової системи, зокрема.

Список літератури: 1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с. 2. Головянко В.В. Эффективность правового воспитания: понятие, критерии, методика измерения. – Киев: Выща шк., 1985. – 203 с. 3. Керимов Д.А. Философские проблемы права. – М.: Мысль, 1972. – 472 с. 4. Мурадян Э.М. Истина как проблема судебного права. – М.: Былина, 2002. – 287 с. 5. Теоретические основы эффективности правосудия / Петрухин И.Л., Батуров Г.П., Морщакова Т.Г. – М.: Наука, 1979. – 392 с. 6. Цихоцкий А.В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам – Новосибирск: Наука, 1997. – 392 с. 7. Эффективность правовых норм / В.Н. Кудрявцев, В.И. Никитинский, И.С. Самощенко, В.В. Глазырин. – М.: Юрид. лит., 1980. – 270 с.

ПОНЯТИЕ И СОДЕРЖАНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ СУДЕБНОЙ СИСТЕМЫ Москвич Л.Н.

Статья посвящена исследованию теоретических основ понятия «эффективность судебной системы». На основании анализа существующих в науке определений эффективности различных государственно-правовых явлений автор предлагает определение эффективности судебной системы. Также исследуется содержание данного понятия путем анализа соотношения цели и результата функционирования судебной системы.

Ключевые слова: эффективность судебной системы, цель судебной системы, результат функционирования судебной системы.

CONCEPT AND CONTENTS OF EFFICIENCY OF JUDICIAL SYSTEM Moscovich L.N.

The article is devoted to research of theoretical bases of concept of efficiency of judicial system. On the basis of the analysis of definitions, existing in a science, of efficiency of the various state-legal phenomena, the author offers definition of concept of efficiency of judicial system. The contents of the given concept through the analysis of a parity of the purpose and result of functioning of judicial system also is investigated.

Key words: efficiency of judicial system, purpose of judicial system, result of functioning of judicial system.

Надійшла до редакції 11.01.2011 р.